

1. Τέμενος της Αφροδίτης κοντά στον Σκαραμαγκά (η φωτογράφηση έγινε το 1974, μετά από μικρές εργασίες αναστήλωσης).

Η πορεία της Ιεράς Οδού και η σημασία της

Η αρχαία οδός που συνέδεε την Αθήνα με την Ελευσίνα ονομάστηκε Ιερά Οδός, επειδή την πορεία της ακολουθούσε η πομπή των Ελευσινών Μυστηρίων.

Τα Μεγάλα Μυστήρια της Ελευσίνας γιορτάζονταν προς τιμήν της Δήμητρας και της Κόρης της Περσεφόνης.

Στις 19 του Βοηδρομιώνα (Βοηδρομιών = μέσα Σεπτεμβρίου έως μέσα Οκτωβρίου) μια μεγάλη και επίσημη πομπή ξεκινούσε από τον Κεραμεικό και διά μέσου της Ιεράς Οδού κατέληγε στην Ελευσίνα. Αυτή την ημέρα επανέφεραν στη βάση τους «τα ιερά», τα οποία είχαν μεταφερθεί στην Αθήνα από το ιερό της Δήμητρας λίγες μέρες πριν.

Με τραγούδια και κραυγές έφθαναν στο ιερό, όπου, ύστερα από νηστεία μιας ημέρας, ακολουθούσαν οι τελετές της μύησης με πλήρη μυστικότητα.

Ιωάννα Τσιριγώτη-Δρακωτού

Αρχαιολόγος

Αφετηρία της Ιεράς Οδού ήταν μία από τις πύλες που βρίσκονταν στο χώρο του Κεραμεικού, η Ιερά πύλη.

Η πύλη αυτή θεωρείται ότι κατασκεύαστηκε στα χρόνια του Θειωτοκλή και ανακαίνιστηκε τον καιρό του Κόνωνα. Βρισκόταν κοντά στο Διπύλιο, την κύρια είσοδο της πόλης των Αθηνών, όπου κατέληγαν οι οπουδιάτερες οδικές αρτηρίες της εποχής εκείνης.

Οι μεγάλες οδικές αρτηρίες εξυπηρετούσαν πλήρως τις ανάγκες επικοινωνίας της πόλεως με όλους τους δήμους της Αττικής. Χαρακτηριστικό είναι ότι όλες σχεδόν, χρονολογούμενες από τους προϊστορικούς ακόμη χρόνους, παρέμειναν στην ίδια θέση μέχρι και σήμερα, επειδή αυτό επέβαλε η μορφολογία του εδάφους γύρω από το λεκανοπέδιο των Αθηνών. Το ίδιο συνέβη και με την Ιερά Οδό, που διατηρήθηκε στην ίδια περίοδο θέση με μικρές αποκλίσεις.

Εξυπηρετούσε, εκτός από την Ελευσίνα, και όλο το Θριάσιο πεδίο και συνέδεσε την Αττική με την Πελοποννήσο και την υπόλοιπη Ελλάδα.

Διάφορα μνημεία, τάφοι και ιερά, που την πλαισίωναν σ’ όλο της το μήκος των 19 περίπου χιλιομέτρων ώς την Ελευσίνα, προσδιορίζουν την πορεία της. Τον περασμένο αώνα μερικά τμήματα της ήταν ορατά, ενώ σημερά τη θέση του παλιού δρόμου δείχνουν μερικά κατάλοιπα μνημείων, όπως η βρύση του Τούρκου διοικήτη των Αθηνών Χασεκή, που τήμα της διατρέπεται στο χώρο της Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής. Κατά τη διάρκεια των έργων διαπλάνυσης της οδού και των αντιστοίχων έργων υποδομής τα τελευταία χρόνια καθώς και των ωστικών ανασκαφών στα πλησιέστερα προς το δρόμο οικόπεδα μας δόθηκε η δυνατότητα να παρακολουθήσουμε με μεγάλη προσεγγισμή, έστως και αποσαματικά, την πορεία της Ιεράς Οδού και να εντοπίσουμε τους τάφους εκατέρωθεν των κραστιδών που εκτείνονταν σε αρκετό πλάτος στην πορεία της. Είναι γνωστό ότι μετά το κτισμό του Θειωτοκλείου τείχους επιβλήθηκε παλαιότερος

νόμος που δεν επέτρεπε την ίδρυση νεκροταφείων σε κατοικημένες περιοχές.

Ως καταλληλότεροι χώροι για την ανάπτυξη εκτεταμένων νεκροταφείων θεωρήθηκαν τα κράσπεδα των δρόμων, που πλαισίωνταν με επιβλητικά ιδιωτικά και δημόσια ταφικά μνημεῖα. Εξάλου π θέση αυτή επελέγη και για πρακτικούς λόγους. Αφ’ ενός τα μνημεία θα ήταν ορατά από όλους και αφ’ ετέρου θα ήταν εύκολα προσιτά.

Η αρχαία οδός είναι κατασκευασμένη, όπως άλλωστε και οι περισσότερες αρχαίες οδικές αρτηρίες, από μικρές αδούλευτες πέτρες «μητρημένες» σε οκληρό χώμα. Τα πλάτας της ορίζεται από τα δύο «αναλημματα», τοιχούς δηλαδή μικρού ύψους, κτισμένους με μεγαλύτερες πέτρες από τη μια και την άλλη πλευρά του οδοστρώματος. Σε περίπτωση βραχώδους εδαφούς γίνονταν λαξεύσεις ή εκβραχισμοί. Σε κατηφορίες το κατατρόμα συγκρατείτο με χειριστικά αναλημματα.

Σε μερικά τμήματα της διατηρήθηκαν βαθιές αυλακώσεις που σχηματίστηκαν από τους τροχούς των μαξανών και απέχουν μεταξύ τους 1,40 μ.

Η Ιερά Οδός, αφήνοντας πίσω της τον Κεραμεικό, αρχίζει την πορεία της προς το δυτικά κάτω από το βόρειο κράσπεδο της σημερινής. Από τα υπολείμματα των αναλημμάτων της που διατηρήθηκαν σ’ αυτό το τμήμα διαπιστώθηκε ότι το πλάτος της, όπου έχει εντοπιστεί, δεν ξεπερνάει τα 5 μ. Ακόμη και πολύ κοντά στην είσοδο του Ιερού της Δήμητρας στην Ελευσίνα έχει πλάτος 5,50 μ. περίπου. Αντίθετα προς κάθε προσδοκία ούμφωνα με τις μαρτυρίες περιηγήτων στα κράσπεδα της οδού αμέσως μετά την αφετηρία της, στο τμήμα της το πλησιέστερο προς τον Κεραμεικό, θα αποκαλύπτονταν επιβλητικά ταφικά μνημεῖα, αποκαλύφθηκαν τάφοι «φωτώοι», κτερισμένοι με τα τυπικά αγγεία αναλόγων τάφων της εποχής. Αν κρίνει κανείς από τους τύπους ταφών (κυρίως κεραμοσκεπείς, καύσεως και απλοί λάκκοι), σε συνδυασμό με το είδος των κτερισμάτων, καταλήγει στο

συμπέρασμα ότι πρόκειται για κοινό νεκροταφείο, το οποίο καλύπτει χρονικά την περίοδο από το τέλος του δου π.Χ. αι. ώς τον 1ο μ.Χ. αι.

Συνεχίζοντας την πορεία της στο βόρειο κράσπεδο της σημερινής εντοπίζεται στην οδό Κων/πόλεως, στο νότιο κράσπεδο πλέον. Λίγο μετά τη διασταύρωση αυτή βρισκόταν η τοπεδοσία Σκίριον και άρχιζε ο μεγάλος ελαώνας της πεδιάδας του Κηφισού. Στην τοποθεσία αυτή έφθανε μία πομπή από την Ακρόπολη, στην οποία μετείχαν οι ιερείς του Απόλλωνα και του Ήλιου καθώς και η ιερεία της Αθηνάς την ημέρα των Σκίρων ή Σκιροφορίων, μεγάλης αθηναϊκής γιορτής, μεταφέροντας τα Σκίρια. Τα Σκίρια ήταν ιερά που συνδέονταν με τη βλάστηση και την καρποφορία.

Εντοπίζεται και πάλι η αρχαία οδός στο προαύλιο της Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής. Η χρήση της εδώ καλύπτει τη χρονική περίοδο από τα ύπερτα αρχαϊκά χρόνια ώς τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, με διάφορες βέβαιες επικευές, μετασκευές, μετατοπίσεις. Σ’ αυτή τη θέση η Ιερά Οδός συναντούσε τον μεγάλο και πλούσιο Δήμο των Λακαδών, όπου είχε τα κτήματα της η οικογένεια του Κίμωνα.

Δυτικότερα της Γεωπονικής Σχολής, όπου και αποκαλύφθηκαν αρκετοί ταφικοί περιβόλοι (παρόδια μνημεία, εικ. 2), νότια της σημερινής οδού, βρισκεται ακόμη και σήμερα σε περιφραγμένο χώρο η περίφημη «ελιά του Πλάτωνα» (εικ. 6). Πρόκειται για ένα γερασμένο ελαιόδεντρο που ανήκε στο μεγάλο Ελαιώνα τον οποίο διέσχιζε η Ιερά Οδός και τημήμα του διεπιρεύοντος ως τα χρόνια της Τουρκοκρατίας.

Μεταξύ της Γεωπονικής Σχολής και του γέρικου ελαιόδεντρου υπήρχε ιερό της Δήμητρας και της Κόρης, όπου λατρευόνταν επίσης η Αθηνά και ο Ποσειδών. Σ’ αυτό το ιερό στάθμευαν οι μύστες όπων επέστρεφαν από την Ελευσίνα, για να αναυσκροτηθούν και να μπουν στην Αθήνα.

Στην ίδια περιοχή και στο νότιο κράσπεδο της σημερινής είναι κτισμένη η μικρή εκκλησία του Αγίου Σάββα με εντοιχισμένα

αρχαία μάρμαρα που ανήκουν σε μνημεία της Ιεράς Οδού. Πιστεύεται ότι στην ίδια θέση υπήρχε τέμενος του Μειλίχιου Δία και μέσα σ' αυτό αρχαιοί θωμάδες, όπου είχον υποδεχτεί οι Φυταλίδες το Θησέα όταν έφθανε στην Αθήνα. «Προιόντι δ' αυτῷ καὶ γενομένῳ κατὰ τὸν Κηφισὸν ἄνδρες ἐκ τῶν Φυταλίδῶν γένους ἀπαντῆσαντες ἡσπάσαντο πρῶτοι, καὶ δεομένου καθαρθῆναι, τοῖς νενομιμένοις ἀγνίσαντες καὶ μειλίχια θύσαντες εἰστίασαν οἴκοι...», αναφέρει ο Πλούταρχος.

Η σημερινή κοίτη του Κηφισού δεν συμπίπτει με την αρχαία, που τοποθετείται από όλους τους μελετητές της αρχαιας τοπογραφίας μεταξύ της Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής και της εκκλησίας του Αγίου Σάββα, δηλαδή περίπου ένα χιλιόμετρο ανατολικότερα της σημερινής.

Η γέφυρα του Κηφισού ήταν γνωστή για τους περιφημούς «γεφυρισμούς», πειράγματα μεταξύ των ανθρώπων της πομπής των Μυστηριών. Πριν πέρασε τη θέση αυτή ο περιηγητής Παυσανίας είδε μνημεία και αγάλματα επιωνύμων πολιτών, τα οποία όμως δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα.

Στη θέση της μικρής εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου, που βρίσκεται μέσως μετά τη σημερινή γέφυρα του Κηφισού, πιστεύεται ότι υπήρχε μικρός ναός του ήρωα Κυαμίτη. Εδώ ήταν και το δυτικό όριο του μεγάλου Ελαιώνα.

Ακολουθεί ο πλούσιος Δήμος του Έρμου, όπου και τα ευρήματα είναι πλουσιότερα (μαρμάρινα επιτύμβια, υπολείμματα ταφικών βάθρων και αξιόλογα κτερίσματα τάφων).

Συνεχίζοντας την πορεία της προς τα δυτικά η αρχαία οδός, άλλοτε «κλίνοντας» προς τα βόρεια και άλλοτε πάλι προς τα νότια, φθάνει στα όρια του Δήμου Χαϊδρίου, όπου και αποκαλύφθηκε στο βόρειο κράσπεδο της σημερινής ένα μεγάλο τμήμα της, το πλέον αντιπροσωπευτικό (εικ. 4).

Σ' αυτή τη θέση δύο μεγάλοι ταφικοί περίβολοι και ένα βάθρο ταφικού μνημείου του βόρειου κρασπέδου της οδού αποκαλύφθηκαν και είναι ορατά σε πε-

2. Αποψη ταφικών περιθώλων της Ιεράς Οδού.

3. Ταφικός περίβολος του βόρειου κρασπέδου της Ιεράς Οδού.

ρίοπτη θέση (εικ. 3), αρκετά μέτρα ψηλότερα από το επίπεδο του σημερινού δρόμου.

Οι ταφικοί περίβολοι καθώς και

το βάθρο είναι κτισμένα με κροκαλόπαγείς ορθογώνιους ογκολίθους που εδράζονται στη βραχοκυμητλία (εικ. 5).

4. Η αρχαία Ιερά Οδός που αποκαλύφθηκε στο βόρειο κράσπεδο της ομηρινής, στο Δήμο Χαϊδαρίου.

5. Βάθρο και ταφικός περιβόλος του βόρειου κρασπέδου της Ιεράς Οδού.

Στο εσωτερικό τους οι περίθολοι διατήρησαν λαξευμένους σε βράχο λακκοειδείς τάφους, ενώ ελαχιστα κτερίσματα κλα-

σικών και ελληνιστικών χρόνων διέφυγαν τη σύληση. Προχωρώντας δυτικότερα ο περαστικός από Αθήνα προς Ελευσίνα συ-

ναντούσε ένα από τα πιο μεγαλοπρεπή μνημεία, ίσως το μεγαλοπρεπέστερο, της Ιεράς Οδού, το κενοτάφιο της Εταίρας Πυθιονίκης, προστατευόμενης του Άρπαγου. Ο Άρπαγος, που ήταν ο ταμίας του Μ. Αλεξάνδρου στη Βαβυλώνα, αφού καταχράστηκε τους θησαυρούς του θασιλιά του, κατέφυγε στην Αθήνα. Μετά το θάνατο της Πυθιονίκης, την οποία νυμφεύθηκε εν τω μεταξύ, κατασκεύασε προς τιμήν της δύο μεγάλους και πολυδάπανα ταφικά μνημεία, ένα στην Αθήνα και ένα στη Βαβυλώνα.

Αυτό τα Αθήνας είναι που χτίστηκε στα κράσπεδα της Ιεράς Οδού. Πολλοί περιηγητές περιέγραψαν τη δεσπόζουσα θέση του μνημείου, απ' όπου ο ερχόμενος από την Ελευσίνα αντίκριζε την πεδιάδα της Αθήνας από τη μια άκρη ώς την άλλη.

Ο Δικαίαρχος, εκθειάζοντας την εξαιρετική θέα και την πολυτέλεια του μνημείου, λέγει ότι αντικρίζοντας ο περαστικός το μνημείο αυτό, αμέδως σκεφτόταν πώς επρόκειτο για δημόσιο κτίσμα για κάποιον επιφανή πολίτη, ίσως το Μίλιτιάδη, τον Περικλή, και όχι για μια εταιρία.

Ο Διόδωρος (XVII 108, 4) αναφέρει ότι ο Άρπαγος «τάφον κατά τὴν Ἀττικὴν κατεσκέυασε πολυδάπανον», ο δε Θεόπομπος (παρ. Αθην. XIII 295b) ορίζει ακριβώς το ποσόν που κόστισαν και τα δύο κενοτάφια μαζί: «Ἄπο πλειόνων δὲ ταλάντων ἡ διακοσίων, δύο μνῆματα κατεσκεύασεν αὐτῆς». Πολλοί οσχολήθηκαν με την ταύτιση του μνημείου της Πυθιονίκης ακόμη από τον περασμένο αιώνα.

Ο Lenormant διατύπωσε την άποψή ότι βρισκόταν στην περιοχή του Δαφνιού. Μαζί του συμφώνησε και ο Schliemann. Η θεωρία αυτή όμως αντικρύστηκε από τον Milchhöfer, που απέδειξε ότι τα αρχαία λείψανα στα οποία αναφέρονταν οι δύο προτυγάμενοι δεν ήταν πάρα θεμέλια κάποιου τάφου, αφού ούτε η θέση προσφέροταν για το μνημείο της Πυθιονίκης. Στο τέλος του περασμένου αιώνα, ύστερα από ανασκαφική έρευνα, δυτικότερα του Δρομο-

κατείσιου ψυχιατρείου, εντοπίστηκαν θεμέλια λαξεύμενα σε πορώδες έδαφος, που πιθανότατα ανήκουν στο περίφημο κενοτάφιο.

Συνεχίζοντας την πορεία της η Ιερά Οδός δέρχεται από την περιοχή της Μονής Δαφνιού, όπου ο περιηγητής Παυσανίας είδε χιτσό περιβόλο και μέσα σ' αυτόν ναό αφειρωμένο στον Απόλλωνα καθώς και μία στοά ή ανάλογο κτίσμα με κίονες. Στο χώρο του μοναστηρίου υπάρχουν εγκατεσπαρμένοι σπόνδυλοι και κιονόκρανα. Ένας κίονας είναι εντοιχισμένος στην εκκλησία, ενώ τρεις άλλους μετέφερε στο Λονδίνο ο λόρδος Elgin. Τημήτα τους βρίσκονται στο Βρετανικό μουσείο.

Μετά τη Μονή Δαφνιού η αρχαία οδός εντοπίστηκε να βαίνει παράλληλα, βόρεια και σε απόσταση λίγων μόνο μέτρων από τη σημερινή. Εντοπίστηκε κυρίως από τα παράλληλα αυλάκια που είχαν σχηματιστεί στο βραχώδες έδαφος από τους τροχούς των οχημάτων. Προχωρώντας σ' αυτή την κατεύθυνση φθάνει στο ιερό της Αφροδίτης.

Το ιερό της Αφροδίτης βρίσκεται στο μέσον περίπου της απόστασης μεταξύ του Δαφνιού και της λίμνης Κουμουνδούρου στο Σκαφαμαγκά και είναι εύκολο να εντοπιστεί από τον διερχόμενο, εξαιτίας του ιδιόρρυθμου σπουδών με τις λαξεύτες ανθηματικές θυρίδες στο βράχο, που κατασκεύαστηκαν για την υποδοχή των ανθημάτων.

Ο χώρος του ιερού περιλαμβάνει, εκτός θέσια από το κυρίως ιερό και τον απέναντι το μεγάλο ορθογωνικό περιβόλο, υπολείμματα τοίχων και οικοδομήματων. Ο αξιολογότερο από τα οικοδομήματα είναι μικρή οικία που πιθανότατα χρησιμεύει ως κατοικία των ιερέων ή ως ξενώνας που θα φιλοξενούσε προσωρινά ξένους προσκυνητές του ιερού ή οδοιπόρους που περνούσαν από την παρακείμενη Ιερά Οδό.

Το καλύτερο διατηρημένο τμήμα της αρχαίας οδού είναι αυτό που βρίσκεται στο χώρο του ιερού της Αφροδίτης, το οποίο και σώθηκε επειδή πολύ νωρίς καλύφθηκε με επικώσεις από

την κατάρρευση των παρακείμενων οικοδομημάτων. Πάνω στις μικρές πέτρες που στρώθηκαν στην επιφάνεια του κατατρόματος της οδού διατηρήθηκαν και οι βαθείες αυλακώσεις που σχηματίστηκαν από τους τροχούς των αμαξών. Μικρές πλακοειδείς πέτρες εξέχουν κατά τη ήμισυ πάνω από το έδαφος από τη μια και την άλλη πλευρά του οδοστρώματος, ορίζοντας το πλάτος της οδού σε 4,80 μ. Στηριζότας της πλευρά πιθανότατα ήταν τοποθετημένες Ερμαϊκές στήλες. Βρέθηκαν τέσσερις απ' αυτές, που αναγράφουν στην απόσταση από το Αστυ.

Αφήνοντας πίσω της το ιερό της Αφροδίτης και συνεχίζοντας προς την Ελευσίνα, η αρχαία οδός χωρίζεται σε δύο θραχίονες. Ο δεξιός ανεβαίνει ήρεμα προς την κορυφή του μικρού λόφου της Ηχούς, ενώ κατεβαίνει με πιο απότομη κλίση την άλλη πλευρά του λόφου και έχοντας αριστερά την λίμνη Κουμουνδούρου φθάνει στο Θριάσιο πεδίο.

Ακριβώς πάνω στην κορυφή του λόφου βρέθηκε δίπλα στο δρόμο μεγάλος τετράγωνος ασβεστόλιμος που φέρει στην πάνω επιφάνειά του ορθογώνιο τόρμο. Είναι πολύ πιθανή η υπόθεση ότι χρησίμευε ως θάση όρους, ορόσημου, που χώριζε την περιοχή των Αθηνών από την περιοχή της Ελευσίνας.

Ο αριστερός δραχίονας της οδού αρχίζει την πορεία του από το ιερό της Αφροδίτης και προχωρεί σε απόσταση 20 μ. περίπου παράλληλα τη σημερινή οδού ώσπου ενώνεται με τον δεξιό στο Θριάσιο πεδίο. Ένας νέος δραχίονας τρέπεται προς τα δυτικά και διασχίζοντας το ελευσινιακό πεδίο έφθανε στην Ελευσίνα. Από όλους αυτούς τους δραχίονες σήμερα σώζονται μικρά μόνο τμήματα τους αποσπασματικά.

Μετά το ιερό της Αφροδίτης η Ιερά Οδός συναντούσε τους Ρειτούς, τη σημερινή λίμνη Κουμουνδούρου. Οι Ρειτοί ήταν ρέματα που σχηματίζονταν από πολλές πηγές και χύνονταν στον κόλπο της Ελευσίνας. Στην αρχή του περασμένου αιώνα υπήρχαν εκεί δύο λίμνες

των οποίων τα νερά συγκρατούντο με τεχνητά φράγματα καθώς και δύο τεχνητές διαρροές που έθεταν σε λειτουργία δύο υδρόμυλους.

Οι Ρειτοί ανήκαν στο ιερό της Ελευσίνας και ήταν αφειρωμένοι στη Δήμητρα και την Κόρη. Η φροντίδα επομένως για την τακτοποίηση του ρεύματός τους, αφού μαλιά σχετίζονταν με τη διερχόμενη από αυτό τη σημείο Ιερά Οδό, ήταν έργο των ιερέων της Ελευσίνας, οι οποίοι είχαν τη διαχείριση του ιερού της Ελευσίνας και φρόντιζαν για την καλή κατάσταση και της Ιεράς Οδού, απ' όπου τερνούσε τη μεγάλη πομπή.

Σε μια ελευσινιακή επιγραφή του 421 π.Χ. αναγράφεται η απόφαση για κατασκευή γέφυρας στους Ρειτούς, για την ασφαλέστερη και ευκολότερη μεταφορά των ιερών κατά τη διάρκεια των μωστηρίων.

Κοντά πλέον στην Ελευσίνα και ανατολικά της βρίσκεται η ωζέμονή μέχρι σήμερα τετράποδη γέφυρα του ελευσινιακού Κηφισού, έργο του Αδριανού. Χτίστηκε μεταξύ των ετών 124-127 μ.Χ., κατόπιν εντολής του Ρωμαίου αυτοκράτορα, εξαιτίας μιας πλημμύρας του ποταμού που δυσκόλευε τη διάβαση του προς την Ελευσίνα όπου πήγαινε να μυθεῖ στα Ελευσίνια Μυστήρια.

Τότε πρέπει να επισκευάστηκε και όλη η Ιερά Οδός και πιθανότατα η ώς την Κόρινθο συνέχεια της.

Τημήτα της Ιεράς Οδού αποκαλύφθηκαν και στην Ελευσίνα, ενώ η απόληξη λίμνης Κουμουνδούρου. Οι Ρειτοί ήταν ρέματα που σχηματίζονταν από περιφραγμένο αρχαιολογικό χώρο, στην ευρύχωρη πλατεία μπροστά στα μεγάλα προπύλαια του ιερού.

Hiera Hodos (=the Sacred Road)

I. Tsirighoti - Drakotou

The ancient road connecting Athens with Eleusis was named Hiera Odos, because the procession of the Eleusinian Mysteries - celebrated in honour of Demeter and Persephone - followed its route. Along teh Hiera Hodos there was a multitude of sanctuaries, various monuments and graves, from which very few have survived until today.